

EKINSHI JER JÚZILIK URÍSTAN KEYINGI JÍLLARDA QARAQALPAQSTANDA ILIM HÁM MÁDENIYAT GAYRATKERLERININ REPRESSIVYAGA USHIRAWI

Seytmuratov Rashid Joldasbaevich

Ózbekstan Respublikası Ishki isler Ministriliginiń Qaraqalpaq akademiyaq liceyi oqıtıwshısı

Joldasbaeva Gulnara Rashidovna

Muhammed al-Xorezmiy atındaǵı Tashkent informaciyalıq texnologiyaları universiteti Nókis filiali assistent-oqıtıwshısı

Búgingi kúni elimiz tariyxında bolıp ótken sociallıq-ekonomikalıq, siyasiy hám mádeniy ózgerislerdi, jol qoyılǵan qáte-kemshiliklerdi ańlap jetiwde xalqımızdın eń kózge kóringen mámleketlik iskerlerin, ilim hám mádeniyat ğayratkerlerin, ulamaları quwdalaw, milliy úrp-ádetlerin hám qadriyatların ayaq astı etiw siyasatın házirgi zaman talabına saykes izertlew aktual áhmiyetke iye máselelerdin biri bolıp tabıladı.

Sońǵı izertlewlerdin nátiyjesinde keńes húkimetiniń birinshi kúnlerinen baslap-aq, kommunistlik partiyanı elimizde júrgizgen siyasatı, islegen ilajları adam huqıqın buzıw jolı menen alıp barılǵanlıǵı anıqlandı. Ol partiyanı iske asırǵan ilajları xalıq tárepinen úlken qarsılıqlarǵa ushıraǵan. Biraq bul totalitar dúzimge qarsı háreketler bolshevikler tárepinen qural-jaraqatın kúshi menen repressiyalıq siyasat arqalı ayawsız bastırılǵan.

Ekinshi jer júzilik urıstan keyingi jılları totalitar adminstrativlik basqarıw tártibi jáne de kúsheydi. Bunda urısqa shekemgi dáwirde baslanǵan repressiyalıq siyasat dawam ettirildi. Birinshi gezekte urısta tutqınǵa túsip, elge qayıp kelgenler, ekinshi gezekte bir qatar awıl diyxanları Sibirge súrginge aydaldı. Asirese xalqımızdın ásirler dawamında altın ğáziynesi bolıp kelgen milliy dástúrlerimiz, qadriyatlarımız hám awızeki xalıq dóretpeleri, qaharmanlıq dástanlar eskiliktiń qaldıǵı dep esaplanıp quwdalana basladı. Bul ájayıp miyrastı izertlegen hám keń jámiyetshilikke jetkeren alımlar, mádeniyat ğayratkerleri quwdalawǵa ushıradı. Bul máselelerdi hár tárepleme izertlew tariyxıy haqıyqatlıqtı tiklewde, basıp ótken jolımızǵa obyektiv baha beriwde úlken áhmiyetke iye.

Totalitar sovet hákimiyatı dáwirinde XX ásirdeń 30-jıllarında pútkil elde májbúriy qıynaw usılları menen baslanǵan jazalaw háreketi ekinshi jer júzlik urıstan keyingi jıllarda da dawam etti. Bul haqqında Ózbekstan Respublikasınıń birinshi Prezidenti Islam Karimov bilay degen edi: «1937–1938-jıllarda ishki isler xalıq komissariyatlıǵı revolyuciyalıq nızamlılıqtı kúta turpayı túrde buzdı hám ayaq astı etti. Bunday háreketler keyingi jıllarda da 50-jıllarǵa shekem dawam etti. Hesh qanday ayıbı bolmaǵan hadal adamlar kóplep qamaqqa alındı hám qırıp taslandı» [«Правда Востока», 1991. 15-сентябрь].

1937–1953-jıllardın hásiretin kóz aldına keltiriw ushin Ózbekstan boyınsha júz mińǵa jaqın adamnıń repressiyaga ushıraǵanın, olardan 13 miń adamnıń atıp taslanǵanın eslewdiń ózi jetkilikli. Ar-namısı ayaq astı etilgen, táǵdiri wayran bolǵan bul adamlardıń arasında biziń elimizde jasaǵan barlıq milletlerdin hám xalıqlardıń derlik wákilleri bar edi [«Еркин Қарақалпақстан». 2000 жыл, 16-май].

Haqıyqatında sol zulımlıq ústemlik etken repressiya jıllarında qıynalǵan hám azap shekken xalıqtın, tariyxın izlegen áwladtıń tariyxıy sanasın tiklew, onı keleshek áwladqa durıs jetkeriw úlken áhmiyetke iye edi. Ózbekstan Respublikası ğárezsizlik algannan keyin bul ármanlar iske asırılı basladı. Xalqın azatlıǵı ushin güreste gúnasız jazalanıp, sheyit ölgenlerdin atları qayta tiklendi. Sol awır repressiya jılların azapların kóplegen ilim hám mádeniyat ğayratkerleri basınan keshirdi.

Urıstan sońǵı jılları totalitar dúzimniń qurbanına aylanǵan ilim hám mádeniyat ğayratkerleriniń biri, qaraqalpaq xalqınan shıqqan birinshi ilim doktorı Nájim Dáwqaraev boldı.

Talantlı jazıwshı hám qaraqalpaq xalqınan shıqqan tungısh alım Nájim Dáwqaraevqa zamanlasları joqarı baha bergen edi. Ol respublika jámiyetshiligine óz waqtında keńnen tanılǵan poeziyalıq, prozalıq hám dramalıq shıǵarmaları, dúnya ádebiyatı klassiklerinen kórkem awdarmaları, mektep sabaqlıqları menen ilimiy pedagogikalıq miynetlerdi dóretiw menen birge, qaraqalpaq ádebiyatınıń tariyxın belgili sistemaǵa salıp izertlegen birinshi ilimpazımız boldı. Nájim aǵa 1946-jılı Tashkent qalasında «XIX ásirdegi qaraqalpaq ádebiyatı» degen temada kandidatlıq, 1951-jılı 12-yanvarda Moskvada SSSR İlimler akademiyasınıń Shıǵıstı tanıw institutınıń ilimiy keńesinde «Qaraqalpaqstan ádebiyatı tariyxınıń ocherkleri» degen temada doktorlıq dissertatsiyalardı tabıslı túrde jaqlap shıqtı. N.Dáwqaraev bul kólemlı miynetinde qaraqalpaq folklorı, klassikalıq poeziyası hám qaraqalpaq sovet ádebiyatınıń 1950-jılǵa shekemgi dáwirin tariyxıy-salıstırmalı usılda izertlendi [H.Даўқараев. 1990. – 69].

Tilekke qarsı, N.Dáwqaraevtin ómirindegi bunday shadlı kúnler uzaqqa sozılmadı. 1950-jıllardın baslarında Orta Aziya hám Qazaqstan Respublikalarınıń ádebiyatınıń iliminde bir «jaǵımız tolqın» (Nurmuxamedov M.K.) payda bolıp, onıń tásiiri bizge de kelip jetti. Oraylıq hám jergilikli baspa sóz betlerinde qaharmanlıq dástanlar menen klassik shayırlarımızdın shıǵarmalarınıń ideyalıq-kórkemlik tásirlerin burmalap analizleytuǵın, nigilistik kózqarasta jazılǵan maqalalar járiyalana basladı (Савицкий А. «Из каракалпакского дневника», «Звезда Востока», 1953, № 12, 1954, № 1, Наренов А. «Антинародная сущность каракалпакского эпоса», «Алпамыс», «Советская Каракалпакия», 30 марта 1952 г.; Bektemirov «Буржуазиялық идеядағы әдебиятты жақлаушылар хәм мақтаушылар», «Қызыл Қарақалпақстан», 1952 жыл, 20 апрел хәм т.б.). Bunday adamlar tek qaraqalpaq ádebiyatınıń eń jaqsı nusqaların joqqa shıǵarıp ǵana qoymastan, eski miyrasımızdı xalıq awzınan

jıynap, baspağa tayarlağan hám izertlegen ilimpazlarımızğa hár túrli jala jawıp, olardan ósh alıwğa urındı. Máselen, N. Dáwqaraevtıń 1951-jılı rus tilinde basılıp shıqqan «Бердақ шайыр» atlı kitapshası haqqında jazılğan I.Efimovtıń recenziyası (Ефимов И. «Брошюра, содержащая идеологические извращения». «Советская Каракалпакия», 12 апреля, 1952 г.) hám D.Sonichevtıń maqalası (Сонычев Д. «Плоды гнилого либерализма», «Советская Каракалпакия», 31 октября, 1952 г.) usınday sıpatlamağa iye bolıp, olar eski ádebiy miyraslarımızdı hár tárepleme tereńnen izertlegen ilimpazımızdı «milliy burjuaziyalıq kóz qarastaǵı» adam sıpatında qaraladı. Avtonomiyalı respublikamızdıń jámiyetshiligi arasınan bunday buzıq niyettegi adamlardı quwatlawshılar da tabılıp qaldı. N.Dáwqaraevtıń miynetlerindeki «Milliy-burjuaziyalıq xarakterdegi qáteler «Ozbekstan Kompartiyası Qaraqalpaqstan obkomınıń XIII konferenciyasında A.Maxmudovtıń jasaǵan bayanatında da atap ótildi. Ozbekstan Ilimler Akademiyası ekonomika hám mádeniyat institutınıń partiya shólkemi usı instituttıń direktori N.Dáwqaraevtıń «qılımsız isin» dodalap, onı KPSS qatarınan shıǵarıw haqqında sheshimge keldi. Qaraqalpaq mámleketlik pedagogikalıq institutınıń ayırım studentleri «Nájim Dáwqaraevtay burjuaziyalıq-milletshil ideyadaǵı professordıń leksiyasınıń túnlamaymız», – dep shawqım shıǵardı. Bulardıń barlıǵı qaraqalpaq sovet ádebiyatınıń tiykarın salıwshılardıń biri tungısh ilimpazımız N.Dáwqaraevtı morallıq jaqtan záhárlep, onıń densawlıǵınıń buzılıwına sebepshi boldı.

Qaraqalpaq xalqınan ósip shıqqan birinshi ilim doktori, ataqlı jazıwshı N.Dáwqaraevtıń qaytı bolǵanın esitkende pútkil respublika jámiyetshiliginiń qabırǵası qayıstı.

Respublika húkimeti N.Dáwqaraevtıń atın mángilestiriw ushin tiyisli ilajlar kórdi. Bul ataqlı alım, jazıwshınıń ádebiy, ilimiy miyrasları jıynalıp, dáslep QQASSR Ministrlar Sovet qasındaǵı oraylıq mámleketlik arxivke, sońınan Ozbekstan Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan filiali kitapxanasınıń qol jazba fondına tapsırıldı. N.Dáwqaraevtı «burjuaziyalıq-milletshil» dep nahaqtan ayıplap sóylegen oratorlar-professor Mankovskiy, docentlerden A.Saviskiy hám Q.Minubaevlardıń sestine suw quyılıp, izli-izinen qarasin batırıwǵa májbúr boldı. Al olarǵa tezis tayarlap berip júrgen jergilikli «alımlar» da respublika jámiyetshiliginiń qáhárinen qorqıp, ózleriniń shpargalkalarınıń qayda qalǵanın bilmedi. Bunıń tiykarǵı sebebi N.Dáwqaraev ǵamxorlıq jasad aspiranturaǵa kirgizgen Qaraqalpaqstanlı jas alimlardan M.Nurmuxammedov, D.Nasirov, R.Qosbergenov, S.Kamalov, A.Nurmuxanova, U.Shálekenovlar izli-izinen kandidatlıq dissertatsiyaların tabıslı jaqladı, jáne tariyx, til bilimi hám ádebiyattanıw iliminiń aktual máselelerin islep shıǵıp, ózleriniń ustazı N.Dáwqaraevtıń dańqlı dástúrlerin qayta tikledi hám alǵa rawajlandırdı.

N.Dáwqaraevqa tómendegishe jala-dóhmetler jabıldı. «Birinshiden, Qaraqalpaq xalqınıń Xiywa xanlıǵına qarsı azatlıq gúresleri, Qaraqalpaq xalqınıń Rossiyaǵa qosılıwınıń progressiv aqibeti haqqında N.Dáwqaraev óz miynetlerinde tilge almadı». N.Dáwqaraevqa jabılǵan ekinshi jala: «N.Dáwqaraevtıń miynetlerinde Berdaq ideyalizaciyalanǵan, Berdaqtıń tvorchestvasına antimarksistik baha berilgen. Berdaqtıń «Shejire»si panislamistik, burjuaziyalıq-milletlik shıǵarma». N.Dáwqaraevtıń dawkesleri Nájim aǵanı ilimpaz sıpatında moyınlaǵısı kelmedi.

N.Dáwqaraev ekonomika hám mádeniyat institutınıń ilimiy keńesinde de, partiya aktiviniń respublikalıq jıynalıwında da, «Советская Каракалпакия» gazetasında basılǵan maqalalardıń tiykarıslıǵın dálillep, óziniń pozitsiyaların qorǵap qaldı hám bunday áhmiyetli máselelerdi kompetentli ilimpazlardıń qatnasıwı menen sheshiw kerek ekenin bir neshe mártebe eskertip ótti [Нәжим Дәўқараев “Еске түсирийлер”. Нөкис, 1990, 74-76-66.].

Repressiyalıq siyasattıń azapların basınan keshirgen azamatlardan biri respublikamızda mádeniyattıń rawajlanıwına ayırıqsha ornı bar Jumamurat Jaqsımuratov boldı. Ol ekinshi jer júzlik urısqa shekem de eki márte repressiyaǵa ushıraǵan edi.

1950-1952-jılları Jaqsımuratov respublikalıq Úlketanıw múzeyiniń direktori lawazımında islegen waqıtlarda onı «Sovet húkimetine, kolhoz dúzimine qarsı ósek taratıwshı» retinde ayıplap, QQASSR ІХК 1952-jıl 4-noyabrde № 245 order menen qamaqqa aladı. QQASSR Joqarǵı Sudı OZSSR Jinayat Kodeksiniń 66 hám 67-statıyaların jınayat belgileri menen ayıplanıp, buringi qamaq múddeti 8 jılǵa qısqartıldı. Ol mal mülkin konfiskaciyalaw hám 3 jılǵa huqıqınan ayırıw menen qamaq jazasınıń ótewge húkim etildi.

Jumamurat Jaqsımuratov Irkutskke súrgin etilip, konslagerdiń túrli azapların kórdi.

Haqıyqatlıq ushin gúreske bel baylaǵan J.Jaqsımuratov súrginde júrgende SSSR Bas prokurorına bir neshe márte arza jazdı. Aqırı arza tuńlandı. Bunı Qaraqalpaqstan Respublikası arxivlerinde saqlanǵan «qurıya» hújjetler tástıyıqlaydı.

1956-jıl 16-sentyabrde SSSR Joqarǵı Sudınıń jinayat isleri boyınsha sud kollegiyası SSSR Bas prokurorınıń Jaqsımuratovtıń «isi» boyınsha kórsetken qarsılıǵında jinayat quramınıń joqlıǵın dálilleytuǵın obektiv dálillerdi diqqatqa alıp, Ozbekstan SSR Joqarǵı Sudı Jaqsımuratovtı qamaqtan azat etedi. Súrginde densawlıǵınan ayırılǵan J.Jaqsımuratov óz awılına kelip 60 jasında dúnyadan ótti [Бабашев Ш.Б., 2003. – 208].

Aǵartıwshılar menen bir qatarda ziyalılarımızdıń tiykarǵı bólegi bolǵan jazıwshı-shayırlar, jurnalistler hám kórkem óner xızmetkerleri de repressiyadan shette qalmadı. Olardıń qatarında gúnasız jazalanǵanlardıń biri shayır Izbasar Fazilov ta bar edi. Ol urısqa shekem repressiyaǵa ushırap súrgin etildi. Izbasar Fazilov súrgininen 1950-jılı Qaraqalpaqstanǵa qaytıp kelgen edi. I. Fazilov nızam qorǵaw uyımlarınıń xızmetkerleri tárepinen 1951-jılı 11-iyunde 2-mártebe qamaqqa alınıp, Krasnoyarsk úlkesine qaytadan súrgin etildi. 1957-jıl 13-iyunde I.Fazilovtıń shaǵım arzası SSSR Joqarǵı Sudı Áskeriy

Kollegiyası tárepinen qaraladı hám ol gúnasız dep tabılıp, 1959-jılı may ayında elge qaytıp keldi. I.Fazilov Magadan oblasti hám Krasnoyarsk úlkesiniń eliw graduslıq ayazında ókpesin suwıqqa aldırǵan edi. Usı keselden shayır 1961-jıl 13-yanvarda biymezgil dúnyadan ótti [Бабашев Ш.Б., 2003. – 218].

Urıstan sońǵı jılları repressiyaǵa giriptar bolǵan hám onıń azabın ekinshi márte tartqanlardan biri I.Bekbauliev boldı. I.Bekbauliev 1950-jıl 25-oktyabrde SSSR MQB janındaǵı “ayırıqsha májilistiń” qararı menen jazalandı. Solay etip, I.Bekbauliev jámi 18 jıl Sibir konslageriniń azabın tartıp, 1955-jılı elge qayta oraldı. 1957-jılı 30-aprelda SSSR Joqarǵı Sudınıń № 4H-01891/56 uýǵarıwı menen I.Bekbauliev tuwralı shıǵarǵan húkimlerin biykarlap, isti jinayat quramı bolmaǵanı ushın óndiristen qısqarttı.

Bekbauliev Ibaydulla 60-jıllardıń ekinshi yarımında Qaraqalpaq muzıkalı drama teatrında direktor lawazımında islep, dúnyadan ótti [Бабашев Ш.Б., 2003. – 222].

Ózbekstan Respublikasınıń birinshi Prezidenti Islam Abuganievich Karimov bilay degen edi: «Qaraqalpaq xalqı áyyemgi hám bay tariyxqa iye. Ol óziniń milliy mádeniyatı, ózine tán kórkem óneri, klassikalıq ádebiyatı, ruwxıy baylıqları, úrp ádetleri hám dástúrleri menen pútkil dúnyǵa málim» [Каримов И.А., 1997. – 3].

Usınday bay tariyxıy miyraslarǵa iye bolǵan qaraqalpaq xalqı da qızıl imperiya ústemlik etken jılları úlken joǵaltıwlarǵa ushıradı.

Zulımlıq dúzimde qanshama qansha náresteler ákeden ayırılıwı azday, olardıń atların atamawǵa da májbúr bolǵan. «Xalıq dushpanı» atanıp, biyǵına jazalangán azamatlardıń mıńlaǵan perzentleri jan túshigerlik usınday baxıtsızlıqtı basınan keshirdi.

Qánigelerdi quwdalaw, repressiya totalitar dúzimniń barlıq dáwirinde dawam etti. 1950-jılları Ózbekstan ham Qaraqalpaqstan xalıq shayırları I.Yusupov hám taǵı basqalar quwdalawǵa ushıradı. Ibrayım Yusupov keńes húkimeti tárepinen xalıq dushpanı dep qaralangán, Yusup axunniń balası bolǵanı ushın hár tárepleme qısımǵa duwshaker boldı.

Sońınan qaraqalpaq xalqınıń ataqlı shayırları bolıp jetilisen, elimizdiń eń ullı ataǵı «Ózbekstan qaharmanı» bolıw nesip etken Ibrayım Yusupovqa sol 1950-jılları qoyılǵan jáne bir ayıplardıń biri «óz shıǵarmalarında burjuaziyalıq milletshilik pikirlerdi bildirgen» degen hesh qanday tiykarǵa iye bolmaǵan jalǵan ayıplawlar qoyıldı.

Qaraqalpaqstan xalıq jazıwshısı Gúlaysha Esemuratova «Qaraqalpaq ádebiyatınıń sútini edi» dep atalǵan romanında Ibrayım Yusupovtıń ómir jolın bayan ete otırıp, onıń sol totalitar dúzim dáwirinde ataqlı alım Najim Dawqaraev sıyaqlı burjuaziyalıq milletshilikte ayıplanganı hám bul qıyınshılıqlardı mártlik penen jeńip ótkenligi haqqında bilay dep jazadı: «Ibrayım óziniń ushır talantı, shıdamlılıǵı, adamshılıq pazıyletleriniń kúshliliǵı menen barlıq qarsılaslarına jeńislik bermedi. ... Bul waqıyanı ol hesh waqıtta tiline basqan emes. Sol úndemewi menen 80 jasqa shekem jasadı. Bul ne degen mártlik. Qarsılaslarına Ibrayımniń sóyler sózin – xalıq ayttı, dosları gúpshekledi» [“Еркин Қарақалпақстан”, 2017. – 29-апрель].

Bul jılları jámiyetlik siyasiy turmıs qatań qadaǵalaw astına alıńǵan edi. Klublardıń, kitapxanalardıń, muzeylerdiń, baspa sóz uyımlarınıń, ǵalaba xabar qurallarınıń jumısı qatal partiyalıq qadaǵalaw astına alınıp, belgili «ideyalıq siyasiy sheńberde» ǵana júrgizildi. Olar repertuar yamasa tema tańlawda, dóretiwshilik sheshimler qabil etiwde partiyanıń hám onıń rásmiy ideologiyalıq buyırıqlarına baǵınıshlı boldı hám kóbinese siyasiy mapazlardıń, partiyanıń náwbettegi siezdleriniń materialların, marksistlik-leninlik ádebiyatı násiyatlaw menen shuǵıllanıwǵa májbúr boldı.

Sońı da ayırıqsha atap ótiwimiz zárúr, 1930–1950-jıllarda Ejov, Beriya hám Vıshinskiy qusaǵan jálladardıń mashinasınan xalqımızdıń san mıń ájayıp perzentleri qurban boldı.

XX ásirdiń 50-jıllarınıń ekinshi yarımında jeke adamǵa sıyınıw hám onıń aqıbetlerin saplastırıw haqqındaǵı qarardan soń kóplegen sovet, partiya, mámleketlik xızmetkerler, ilim hám mádeniyat iskerleri, jazıqsız jazalangán puqaralar aqlana basladı. Solardıń ishinde xalqımızdıń mámlekettiligin tiklewde, ilim hám mádeniyattıń rawajlanıwında ayırıqsha miyneti sińgen hám totalitar sovet hákimiyatınıń repressiyalıq siyasatınıń qurbanı bolıp ketken hám 1956-jıldan soń aqlanǵan ilim hám mádeniyat ǵayratkerleri boldı.

XX ásirdiń 80-jılları olardıń ornına Gdlyan, Ivanovlar kelip, taǵı da ózbek, qaraqalpaq xalqınıń basına qara kúnler dóniw keldi. “Xalıq dushpanı” ataması “ózbekler isi” menen almastırıldı, 23 mıńnan aslam adam jinayıw juwapkershilikke tartıldı. Olardıń arasında bir neshe júzlegen Qaraqalpaqstanlı azamatlar da bar edi.

Haqıyqatında sol bir qıyan-keski zulımlıq ústemlik etken repressiya jıllarında atasın izlegen áwladtıń, tariyxın izlegen xalıqtıń, ótker kúnlerin kúsegen áwladtıń tariyxıy sanasın tiklew, onı haqıyqıy qálpine keltiriw dáwiri keldi. Ózbekstan Respublikası ǵárezsizlikke eriskennen keyin bul ármanlar iske asırıla basladı. Xalqınıń azatlıǵı ushın gúreste gúnasız jazalanıp, sheyit ólgenlerge tariyxtan orın berildi.

ÁDEBIYATLAR

1. «Правда Востока». 1991. 15-сентябрь.
2. «Еркин Қарақалпақстан» газетасы. 2000. 16-май.
3. Н.Даўқараев «Еске түсириўлер» «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис. 1990. – 69-б.
4. Қарақалпақстан республикасы тарийхындағы сиясий қурбанлар. Нөкис. «Қарақалпақстан», 2003. – 208-б.
5. Каримов И.А. Жаңаша ойлаў дәўир талабы. Нөкис. «Қарақалпақстан», 1997. – 3-б.
6. «Еркин Қарақалпақстан», 2017. 29-апрель.